

1. Євтух В. Б., Ковальчук О. О. Українці в Канаді. К.: Будівельник, 1993. 142 с.
2. Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора: монографія. Львів: Світ, 1992. 172 с.
3. Історія українців Канади: у 2-х тт. / М. Г. Марунчак. 2 вид. Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук, 1991. Т. 1. 464 с.
4. Історія українців Канади: у 2-х тт. / М. Г. Марунчак. 2 вид. Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук, 1991. Т. 2. 512 с.
5. Олеськів Й. «Про вільні землі» / за ред. К. Беднарського. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1895. 41 с.
6. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ ст.): монографія. К.: «МП Леся», 2006. 672 с.
7. Плохий С. Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу / Сергій Плохий; пер. з англ. Я. Лебеденка, А. Сагана. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. 512 с.
8. Шлепаков А. М. Українська трудова міграція в США і Канаді (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). К.: Вид-во АН УРСР, 1960. 199 с.
9. Act of May 20, 1862 (Homestead Act) / National Archives Building, Washington, DC. Режим доступу до сторінки: <https://www.archives.gov/education>
10. Advertising card distributed by the North Atlantic Trading Company between 1900 and 1905 / Library and Archives Canada / This poster is held in GARDD, RG 76, Immigration Branch Records, Vole 225, file no. 113228).
Режим доступу до сторінки: <https://www.bac-lac.gc.ca/eng/CollectionSearch/Pages/record.aspx?app=FonAndCol&IdNumber=2918571>
11. Dominion Lands Act of 1872 / Library and Archives Canada. Режим доступу до сторінки: <https://bac-lac.on.worldcat.org/oclc/1007738407?lang=en&new=-8586203490353881661>
12. Letter from Dmytro Byckalo to Galicia / Library and Archives Canada. Режим доступу до сторінки: <http://data2.collectionscanada.gc.ca>
13. Katherine Hladyi's story / Taras Shevchenko Museum Toronto, Ontario. Режим доступу до сторінки: http://www.virtualmuseum.ca/sgc-cms/histoires_de_chez_nouscommunity_stories/pm_v2.php?id=record_detail&fl=0&lg=English&ex=464

Топал К. І.

Повсякдення українських жінок-остарбайтерок у Німеччині

Історія українських жінок-остарбайтерок, зокрема, їх повсякденного життя в Німеччині, ще донедавна була представлена дуже обмеженим проблемним полем наукових студій. Радянська історіографія висвітлювала цю тему лише в декількох напрямках: під час самої вій-

ни — сексуальне користування полонянками, потім супротив та бойкот на примусових роботах, а далі — тільки неймовірні страждання.

В сучасній українській історіографії поки що триває пошук підходів та аргументів для аналізу окремих аспектів жіночого досвіду невільницької праці й повсякдення українських жінок в Німеччині. Історіографії й методології жіночої історії й повсякдення в роки Другої світової війни присвячені праці Т. Орлової та О. Лисенка [7, 8; 6]. Різноманітні аспекти даної теми досліджені в узагальнюючих працях [12, 13], статтях С. Д. Гальчак [1], Г. Грінченко [2], В. Дмитренко (Ляхно) [3], Т. Лапан [5], Т. Пастушенко [9], В. Писцьо [10]. Основними джерелами вивчення жіночого повсякдення остарбайтерок є записані численні усні історії [4, 11], що зумовлює відповідну специфіку цього виду дослідження теми.

Метою даної статті є дослідити повсякдення українських жінок-остарбайтерок в площині технології (рівня) життя, тобто інструментарії й способи забезпечення сфери повсякденних потреб в їжі, одязі, охороні здоров'я, дозвіллі тощо.

Українок, які потрапили в Німеччину на примусову працю, можна розділити на групи — зайняті в сільському господарстві, на малих та великих підприємствах. Також вони були задіяні і в інших сферах: персонал у готелях, в поштових відділеннях, монастирях, пекарнях, торгових лавках тощо. Відповідно до місця роботи різнилися й умови проживання, трудових обов'язків, вимог, відпочинку, харчування та й просто відношення до них.

Остарбайтерки, які були зайняті на фабриках та підприємствах, проживали у бараках, розділених на чоловічі та жіночі половини. В одному бараку могло проживати до сотні робітниць, спали переважно на двох- та трьохповерхових ліжках. Використовувалися матраци та подушки, набиті тирсою чи соломою, вкривалися ковдрами, постільної білизни не було. У житлових приміщеннях частіше всього відчувався холод, адже опалення було відсутнє чи недостатнє. Зі спогаду А. Яник: «У будинку ліжка поверхові, високі, на підлозі солома, яка рухалася під ногами від кількості блощиць, що там лазили» [5, с. 133]. За свідченнями О. Пелехати з Харківщини, «...лазні не було. Було приміщення, де знаходились кілька довгих корит, над якими

прибиті умивальники. Отут ми себе й приводили в порядок — обми- вались, мили голову, прали. Були великі черги» [11, с. 216].

Якщо спробувати узагальнити раціон примусових робітниць, то можна створити список продуктів, які частіше за все вживалися: низькоякісний, темний хліб, бруква, картопля, капуста, каші, слабка кава. «На сніданок нам давали 200-грамовий чорний хлібець попо- лам з тирсою (це було добре видно, коли його розріжеш), каву-суро- гат без цукру та молока, — згадує О. Пелехата. — обід привозили на фабрику: картопля, бруква, весною капустяні зелені листки з черва- ми, шпинат. Вечері — не пригадую, чи її не було, чи ми не ходили вечеряти, були дуже втомлені, зразу падали на ліжку...» [11, с. 216]. «Харчування було таке: 100 гр. хліба, погана кава з сахарином, 20 гр. маргарину і суп з брукви» (Євгенія Босяк, Харківщина) [11, с. 87].

Внаслідок нестачі й низької якості продуктів жінок супроводжува- ло постійне відчуття голоду, а якщо врахувати важку і довготривалу працю, на яку йшли великі енергозатрати організму, постійне недоси- пання, емоційне перенапруження, стають зрозумілими ті муки голоду, нав'язливі думки про їжу, повне виснаження організму, зниження ро- боти імунної системи, збільшення захворюваності та смертності. Ро- бітниці пухли з голоду. Прокидаючись з ранку, було важко підвестися через слабкість. Хліб, чи його подобу, видавали пайками на певний період, і кожен мав собі його поділити так, щоб його вистачило.

Робітниці, котрих привезли в Німеччину спеціально по замовлен- ню для допомоги по домогосподарству німкеням (указ від 10 верес- ня 1942 року) у порівнянні з іншими мали кращі умови проживання та відношення до себе. Так само, як і ті, хто працював в сільському господарстві чи готелях. Зі спогадів В. Комендантової: «У кімнаті два старих ліжка, старий комод, над ним дзеркало, все у плямах си- рості, миска для умивання і два старих стільці. Я трохи помилася і залізла у постіль під перину» [11, с. 175]. Так, дочка Якова Рудюка із с. Личівки Базалійського району писала з Німеччини батькам: «Ха- зяї добрі... Я живу одна в... кімнаті, в кімнаті моя постіль, шкаф для одєжі, стіл і крісло...» [1, с. 155]. З інтерв'ю Новородовської П., уродженки с. Трубайлівка Переяславського району: «...У мене була кімната на другому поверсі. Стояло ліжко, внизу лежала перина, за- стелене простирадло. Вкривалася теж периною» [4, с. 49].

Але були ті, кому дійсно пощастило, і їх життя навіть покращилося. Так поталанило Євдокії Чернезі із с. Чернятки Джулинського району, яка повідомляла: «...Мамо, ви ще того на світі не бачили, що я зараз... Сплю на пиринах і пиринами вкриваюся... Робота нетяжка. Корові даю їсти сама, а свиням хазяйка... Ще обробляю бураки... Бураків дужи трошки. 10 сотих. Тут мені дужи добре...» [1, с. 156]. Набагато кращим було і харчування за спогадами Чорногор О., уродженки с. Велика Каратуль Переяславського району: «Годували 6 раз на день. Сідали їсти разом з хазяями. Вранці кава з хлібом. На обід суп. Везли з поля на 12.00 на обід. Крім супу могла бути каша. В 16.00 суп або кава. В 18.00 або 19.00 (коли привезуть з поля) — подоїти корів й віднести молоко до воріт. На вечерю давали суп...» [4, с. 48–49]; ...Зі спогаду Романенко М. Л. з м. Переяслав: «Вранці давали каву й бутерброд, в обід давали варену їжу, хліб. Я не голодувала. На свята давали навіть печений пиріг» [4, с. 49].

Українські примусові робітниці різко виділялися на фоні німкеня та й інших робітниць з різних країн своїм убогим, обтріпаним виглядом. Справа в тому, що для робітників родом з СРСР не передбачалося забезпечення одягом, тому ще в оголошеннях, що закликали до виїзду, робітникам рекомендували брати з собою в Німеччину змінний одяг (робочий, святковий та білизну), зимові речі, взуття, засоби особистої гігієни (мило, рушники), чашку, ложку й тому подібне [10, с. 62]. Лише наприкінці 1942 р. розпочинається видача робочого одягу східним робітникам. З цього часу у таборах обладнували спеціальні кімнати для ремонту та пошиву одягу, за що із заробітної плати оstarбайтерів вираховували кошти [3]. Одягалися примусові робітниці в те, що видавало керівництво табору (відповідно, після директиви 1942 року) чи могли купувати одяг з рук, були випадки, коли німецькі громадяни віддавали свій одяг, носили те, в чому приїхали з України, заміняли одяг іншими речами, крали, перешивали, отримували посилки з домівок. Траплялися випадки, коли один раз у рік до табору привозили вживаний одяг євреїв, який робітниці могли купити за окрему плату [5, с. 134].

Українки намагалися проявляти свою жіночу натуру навіть в такий час і в таких складних умовах. Вони модифікували одяг, перешиваючи його, підганяли по фігурі, робили зручнішим та естетичнішим.

З інтерв'ю Головацької С. з м. Львова: «Німка нам через вікно згори кинула одній блузку, а одній светерок. Ми робили в пральні, то хіба воєнні сорочки вдерли. Тут перед оден, тут другий — і вже собі пошили ліфчики. А потім, вже чуєте, вже ся вжили. Вбралися, помилися, по їхньому волосся повикручували. Пішли до перукаря — вже би ніхто і не впізнав, що то вже та людина. Так. Як хтось хотів, то дуже добре і вбрался і зачесався» [5, с. 135].

Так, щоб виглядати красиво, Антоніна Осадчук (Сліпенчук) шукала матеріал для пошиття обнови: «Я, пам'ятаю, знайшла шматок на хусточку. Щось таке чорне, якесь шовкове, дак бахрому поробила. А там дівчата давай блузки шити, комбінувати — тут таке, тут таке. Рукава такі сякі» [3].

Уродженка Шишацького району Полтавської області Євгенія Тараненко зраділа, що їй дісталось у Німеччині таке гарне вбрання: «...якби в мене отакий костюм був тоді, як я жила вдома, так я б на десятому небі була, бо ми тоді жили бідно» [3].

Відпочинок для українських остівок був розкішшю. Вихідний давали раз на тиждень та й на великі свята, такі, як Новий Рік чи Пасха. І то регулювалося правилами: «5. Східні робітники, що використовуються індивідуально, повинні проводити своє дозвілля в господарстві роботонаймача. Дозвіл на відлучення під відповідним німецьким наглядом повинен розглядатись у певній мірі як заохочення. Східні робітники мають право піти до лікаря лише в супроводі німця» [1, с. 143]. «Наш вільний час був у неділю, як попорасмося, то вже ми вільні, до обід і після обід, ну на Новий рік, на Паску, а так працювали після порання» [8, с. 102]. Зі спогадів Грищенко Г. з Житомирщини: «Неділя — вихідний, в релігійні свята теж вихідні» [11, с. 130].

Великого різноманіття для проведення вільного часу не було. Вільно пересуватися та виходити за межі табору (так з'являлася можливість підзаробити в інших місцях) змогли лише в кінці 1943-го року, а до того часу завжди знаходилися в супроводі конвою та наглядачів. Зі спогадів Грищенко Г. з Житомирщини: «Вільний час проводили ми в таборі, хто пранням займався, хто штопав панчохи, хто зашивав, хто перешивав, хто листи писав» [11, с. 131]. Інтерв'ю з Побузинною М., уродженкою м. Переяслава: «З території заводу зразу не

випускали, а під кінець почали випускати в неділю, у неділю почали працювати на бауера, щоб погодував» [4, с. 47–48]. Інтерв'ю з Білоусько М. з Переяславщини: «В неділю у нас був вихідний день. Шість місяців нас нікуди не випускали за територію. А потім на прохідній нам давали аусвайси і ми йшли гуляти в парк, який знаходився за межами території фабрики, але поруч з нею» [4, с. 48].

Досить розповсюдженим явищем було використання свого тіла як одного із засобів виживання. Але в одній із пам'яток було чітко прописана заборона та міра покарання за це: «2. Статеві стосунки між німцями і східними робітниками заборонені і караються для східних робітників смертю, для німців — відправленням у концентраційний табір» [1, с. 143]. Усі контакти сексуального характеру між робітників з інших країн засуджувалися самими остарбайтерами. Переважно йдеться про ситуацію, коли остарбайтерки заводили стосунки з польськими, французькими, італійськими або бельгійськими робітниками. Діапазон таких «інтернаціональних відносин» коливався від приятелювання, дружби, кохання до відвертої проституції. При цьому для остарбайтерок спілкування з іноземцями-чоловіками здебільшого мало цілком конкретну вигоду — можливість роздобути харчі, дефіцитні речі [6, с. 170].

О.-Л. Максимлюк пригадала таке: «Дівчата почали віддаватися за кусок хліба тим чоловікам, які були здатні надати продукти. Одна з дівчат народила дитину від німецького майстра, який працював у фабриці. Його били самі німці за те, що він мав стосунки з «остівкою». Але цей чоловік не відмовився від дитини і жінки...» [5, с. 134]. За свідченням дочки остарбайтерки О. Тюкової, її мама, щоб вижили четверо дітей, з якими її вивезли до Райху, була змушена завагітніти п'ятою дитиною [5, с. 134].

Медичного обслуговування фактично не було. У випадку серйозного захворювання для остарбайтерок залишався шлях в одному напрямку — напрямку, де закінчується життя. Зі спогадів Савченко М. Г. з Кіровоградщини: «Єдиними доступними нам „ліками“ була сеча, нею промивали очі, вуха, робили примочки ноги та руки...» [11, с. 284–285].

Отже, проблема дослідження повсякдення українських жінок на примусових роботах у Третньому Рейху з огляду на наявну джерель-

ну базу — переважно усні історії, досить складна та неоднозначна. Адже кожна колишня примусова робітниця отримала свій індивідуальний досвід, свій сценарій пристосування і виживання й сформувала свою точку зору на нього в залежності від того, де вона працювала, під чийм керівництвом (людський фактор), якими були умови проживання, харчування, відпочинку тощо. Незважаючи на активну німецьку пропаганду щодо «дикунства», «нижчу расу», «недостойність» інших народів, відношення до українок різнилися. Хтось на чужині зустрів тільки вороже ставлення, примус та насилля, декому вдалося знайти друга, а комусь і справжнє кохання. Важливим чинником також був різний попередній соціальний статус дівчат, які потрапили до Рейху: жінки з низьким попереднім соціальним статусом в Німеччині могли пізнати краще життя. В комплексі усі ці чинники зумовлюють необхідність подальшого розширення джерельної бази, що розширить можливості створення узагальнюючих праць з жіночої історії Другої світової війни, повсякдення українських жінок-остарбайтерок зокрема.

1. Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневоловачам. Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. 344 с.
2. Грінченко Г. Радянські жінки на примусових роботах Третнього райху: (об)риси (по)воєнних (ре)презентацій. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць / за наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. К.: ТОВ «АРТ Книга», 2015. 335 с.
3. Дмитренко (Лакно) В. «Якби в мене отакий костюм був тоді, як я жила вдома, так я на десятому небі була»: Роль одягу у житті жінок-остарбайтерів під час перебування у Третньому Рейху.
<http://www.historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viyny/1371-vita-dmytrenko-lakhno-yakby-v-mene-otakyy-kostyum-buv-todi-yak-ya-zhylya-vdoma-tak-ya-b-na-desyatomu-nebi-bula-rol-odyahu-u-zhytti-zhinok-ostarbateriv-pid-chas-perebuvannya-u-tretomu-reykhu>
4. Кухарева Н. Спогади остарбайтерів як важливе джерело вивчення теми війни.
<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/71008/Kuhareva.pdf?sequence=1>
5. Лапан Т. Українські жінки на примусових роботах у Третньому Райху.
http://uamoderna.com/images/archiv/11/9_UM_11_Statti_Lapan.pdf

6. Лисенко О. Повсякденна історія війни: методологічні нотатки. Сторінки воєнної історії України: зб. наук. пр. Вип. 13. К.: 210. С. 8–22.
7. Орлова Т. В. Жінки в історії України (вітчизняна історіографія XX–XXI ст.). К.: Логос, 2009. 584 с.
8. Орлова Т. В. Жінки України у Другій світовій війні: історіографія проблеми. К.: Логос, 2011. 35 с.
9. Пастушенко Т. Способи виживання українських остарбайтерів у Райху: спогади очевидців.
https://keui.files.wordpress.com/2010/12/12_pastushenko.pdf
10. Писцьо В. Українські остарбайтери: особливості підневільної праці в промисловості Німеччини.
<http://eprints.zu.edu.ua/4889/1/pisco.pdf>
11. «...То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів. К.: Інститут історії України, 2006. 542 с.
12. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк та інш.: у 2-х кн. Кн. 1. К.: «Видавництво „Наукова думка“ НАН України», 2011. 735 с.
13. Українські жінки у горнилі модернізації: під заг. ред. Оксани Кісь. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 303 с.

Беркуца Д. Б.

Поразка військ Роммеля в Африці та її вплив на формування антигітлерівських настроїв

Актуальність теми полягає у тому, що низка значних внутрішніх чинників серед вищого командного складу і військ постачання призвела до катастрофічного становища Африканського корпусу і його неминучої капітуляції. Ця поразка стала початком кінця кар'єрилюбленця Гітлера Ервіна Ойгена Йогеннса Роммеля, а також початком формування його антигітлерівських настроїв. Ця тема і дотепер залишає простір для дискусій і теорій змов.

Об'єктом роботи є процес та механізм формування антигітлерівських настроїв.

Історіографічна традиція представлена наступними вагомими роботами. Насамперед це праця Лутца Коха «Лис пустелі. Генерал-фельдмаршал Ервін Роммель» [2], у якій німецький професійний військовий журналіст у діючій армії з 41 по 45 рр. один з най-